

**DİYARBEKİR VİLAYETİNDE VAKIFLARDA
ORTAYA ÇIKAN PROBLEMLER VE ÇÖZÜMLERİ
(H. 1155-1166- M. 1742-1751)**
PROBLEMS AND SOLUTIONS OF THE FOUNDATIONS IN
DIYARBEKIR PROVINCE
(1742 - 1751)

İBRAHİM ÖZGÜL

Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
Asst. Prof. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen University

ozgulibrahim04@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0002-5325-8326>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi - Journal of Turkish Researches Institute
TAED-66, Eylül - September 2019 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-Article Types : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-Received Date : 08.05.2019

Kabul Tarihi-Accepted Date : 12.07.2019

Sayfa-Pages : 633-643

 : <http://dx.doi.org/10.14292/Turkiyat4228>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunifaed>

This article was checked by

 iThenticate

DİYARBEKİR VİLAYETİNDE VAKIFLARDA
ORTAYA ÇIKAN PROBLEMLER VE ÇÖZÜMLERİ
(H. 1155-1166- M. 1742-1751)
PROBLEMS AND SOLUTIONS OF THE FOUNDATIONS IN
DIYARBEKIR PROVINCE
(1742 - 1751)

İBRAHİM ÖZGÜL

Öz

Diyarbakir vilayetinde 1742-1751 yılları arasında vakıf mallarına yönelik, gerek vakıf yöneticileri gerek devlet görevlilerinin haksız müdahaleleri ve gerekse mütevellilerle çalışanlar arasında ortaya çıkan sorunlar, bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Bu çalışmada, Diyarbakir vakıflarıyla ilgili kayıtların yer aldığı transkripsiyonlar yapılmış, arşiv belgelerinin, vakıfların denetimi ve işleyişi, ortaya çıkan problemlerin çözüme kavuşturulma şekline ait anılan döneme ait değişik birçok vesikaya yer verilmiştir. Ortaya çıkan sorunların çözümü ortaya konulmuş ve devletin vakıflara vermiş olduğu önem belirtilmeye çalışılmıştır. Osmanlı Devleti'ndeki vakıfların işleyişinin diğer İslam devletlerinden çok farklı olmadığı belirtilmiş ayrıca yapılan düzenlemelerle farklı dönemlerde vakıfların fonksiyonlarını yitirmemeleri için ortaya konmuş çalışmalara da yer verilmiştir. Devletin titiz bir vakıf politikası yürüttüğü ve vakıf kayıtlarına ne kadar riayet ettiğine dair hususlar da belirtilmeye çalışılmıştır. Osmanlı Devleti açısından hukuki birer müessese olan vakıfların, karşılaşılmış oldukları sorunların çözümüne ilişkin belgeler incelenerek vakıflara verilen önemin boyutu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakir, Vakıf, Şikâyet, Hüküm, Kadı

Abstract

In this study, intervention problems on Diyarbakir province foundations' assets by foundation managers and state officials, and also problems between the trustees and the employees are examined which includes 1742-1751 period. Various kinds of documents like; transcribed archival documents, the inspection and functioning documents and documents including problem solving methods of the Diyarbakir foundations were used to show the importance of foundations by the state. Functions of the foundations in the Ottoman Empire were not different from the other Islamic states. It was also determined that there were struggles and precautions which aim to prevent the foundations from losing their functions in different periods. Sensitive studies which were carried out by state on foundations were examined to designate their impacts and quantity in state records. We tried to reveal the importance given to the foundations, which were legal institutions in Ottoman State, by examining the problem solving methods of foundations in the light of archive documents.

Key Words: Diyarbakir, Foundation, Complaint, Judgment, Kadi (Judge)

Giriş

Günümüzde devletin asli görevleri arasında sayılan eğitim, sağlık, kültür, sosyal yardımlaşma ve dayanışma gibi hizmetlerin Osmanlı Devleti'nde tamamı vakıflar tarafından yürütülmekteydi. Başta padişahlar ve aileleri olmak üzere vezirler, ulema, üst düzey devlet görevlileri ve zengin kişiler vakıflar kurarak devletin yapması gereken yukarıdaki görevleri yapmaya çalışıyorlardı. Devlet; cami, medrese, aşevi, şifa evi açan, köprü ve yol yapan vakıflara miri araziden arazi tahsis ederek destek sağlamaktaydı. Bu yönüyle vakıflar, toplumun bekası ve refahı için en emin sosyal örgüt görevini üstlenmektedir (İnalçık 2013: 177).

Vakıflar, vakfiyelerinde belirtilen şartlar ve vakıf hukuku doğrultusunda amaçlarına uygun olarak yüzyıllar boyunca varlıklarını sürdürmüşlerdir. Osmanlı Devleti de ilgili vakıf şartlarına titizlikle riayet ederek evkafın denetimi ve kontrolünü diğer İslam devletlerindeki uygulamalara benzer şekilde yürütmüştür. Vakıf idaresindeki en etkin unsurlar vakıfların tayin ettikleri nazırlar, devletçe bu amaç için tayin edilmiş olunan müfettişler ve kaza teşkilatı mensubu olan kadılar yürütmekteydi. Vakfın işlerini vakfiye şartlarına uygun yönetmek ve gözetmek üzere tayin edilen kişiye “mütevelli” veya “nazır denilmekteydi. Nazır kelimesi, özellikle Osmanlı uygulamasında mütevellinin vakıfla ilgili tasarruflarını kontrol etme ve gerektiğinde ona vakıfla ilgili meselelerde danışmanlık yapma görevini üstlenen kişi veya organlar için de kullanılmıştır. Bu kişilerin ve organların vakıf hakkındaki tasarrufları vakfı koruyup ve gözetme şartıyla geçerlidir. Vakfın yararına olmayan uygulamaları ise geçerli değildir (Akgündüz, 1996: 359).

Bu çalışmada, kadılar Osmanlı Devleti'nde çok geniş ve kapsamlı yetkileri bulunan, insanlar arasında meydana gelen dava ve anlaşmazlıkları karara bağlayan, sultanlar veya kazaskerlikçe atanarak şer'îyye mahkemelerinde görev yaparlardı. Kadılık, halkın adli, idari, beledi, asayiş vb. her konuda müracaat edebildiği bir hukuk makamıydı (Akgündüz 1989: 63-64). Kadı bu görevlerin yanı sıra vakıf mütevellilerini denetlediği gibi tekkelerin kontrolünü yaparak ehliyetsiz derviş ve şeyhlerin halkı ifsat etmemeleri için tedbirler alırdı. Şikâyetlerin çok olduğu ve memurlarla halk arasında büyük problemlerin çıktığı yerlere merkezden durumun araştırılması için “mehayif müfettişi” adıyla itimada layık kadıların gönderildiği de oluyordu (Ortaylı 2001: 65-73).

Vakfiyede belirtilen şartlara uygun bir şekilde idare edildiği sürece vakfın idare ve işleyişine müdahale edilemez. Vakıf gelirleri, hukuki düzenlemeler sayesinde amaç dışı kullanım ve suiistimallere karşı da koruma altına alınmıştı. Böylece vakfın yönetimi ve gelir-giderleri ayrıtısına kadar vakfiyede belirtilen esas ve usuller doğrultusunda amacına yönelik bir şekilde yürütülmesine azami ölçüde riayet edilmiştir (Kazıcı 2003: 103). Osmanlı Devleti'nde her vakıf, ayrı bir birim kabul edilerek bir erkek veya kadın nazırın denetiminde bir mütevelli veya Mütevelli heyeti tarafından yönetiliyordu. Son zamanlarda vakıf yöneticiliği meslek haline gelmiş, çeşitli makamlar altında sınıflandırmalar yapılmışsa da vakıfların idaresi giderek merkezileşmiştir. Vakıflar üzerindeki esas denetim kadılar tarafından yapılıyordu (Yediyıldız 2012: 479-486).

İmparatorluğun en ücra köşesine kadar mescitler, köprüler, sulama kanalları, medrese ve mektepler gibi pek çok hayır kurumları, vakıflar yoluyla toplumun hizmetine sunulmuştur. Vakıf hizmetlerinin sürekliliğinin sağlanması ve herhangi bir dış müdahaleye maruz kalmamaları için devlet bürokrasisinde en üst düzeyde temsil edilmişler; vakıflar

özellikle son dönemlerde sadrazam tarafından ya da bağımsız bir vezir veya nazır tarafından yönetilmişlerdir (Bozkuş 2011: 22).

Vakıfların görevlerini en iyi şekilde ifa edebilmeleri için idari ve mali bir özgürlük içinde vakıf şartnamesi doğrultusunda çalışılmaktaydı. Vakıfların idaresine devlet ve mahalli yöneticiler karışmadığı gibi vakıflar da herhangi dış bir müdahale olmadığı sürece merkeze danışmazdı. Padişahlar bile vakıfların statülerini tebdil etmek, haklarını azaltmak, memurlarını değiştirmek hususunda kendilerini yetkili görmüyorlardı. Bu nedenle vakıf mallarına yönelik her hangi müdahale veya işgal olduğunda devlet tarafından gerektiğinde hem valiye hem de kadıya hükümler gönderilmiştir (Barkan 1942: 279-386).

Osmanlılarda, adalet ve şikâyet sisteminin bürokrasi tarafından yürütüldüğü, Osmanlı bürokrasisinin yerleşmiş kurallar ve göreneklere tabi olduğu, böylece padişah ve yakınlarının keyfi tasarruflarını önlemeye çalıştığı unutulmamalıdır. Vakıfların kamu işleri arasına alınmaması ve özel şikâyet konusu olması, vakfın hukuki niteliğinden kaynaklanmaktadır. Vakıf üzerinde devletin teorik olarak bir tasarruf hakkı yoktur. Vakfa ait birçok şikâyetler de vakıfların bağımsız oluşları prensibine saygı gösterilmemesinden doğmaktadır. Mahalli yöneticilerin veya şahısların çeşitli konularda bu ilkeyi ihlal etmeleri vakıf malını ele geçirmeleri üzerine Darüssaade Ağası onlara karşı şikâyetini oluşturup padişahın hüküm istemektedir. Böylece şikâyet ve padişahın emrini isteme, yüksek idare otoritesiyle idare edilen arasında doğrudan doğruya ilişki kuran iletişim sağlayan bir mekanizma oluşturmaktadır. Padişah buyrukları, hükümler veya emr-i şerifler, genellikle kadılara gönderilmiştir. Merkezi hükümet memurlarının yanlış veya keyfi kararlar verebileceği ihtimali hesaba katılarak yanlış bir hüküm ortaya çıkmaması için mahallindeki şartları hesaba katarak ve soruşturma yaparak kanun ve şeriatın yerine getirilmesi fonksiyonu kadılara verilmiştir. Bazı hükümler, hem kadıyı hem de örfi idare adamını ilgilendirdiği için ikisine de gönderilmiştir (İnalçık 2005: 52-54).

Diyarbakir, Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra 1518 yılında yapılan tahrir göre Diyarbakir beylerbeyliğine bağlı on iki sancak vardı. Bunlar: Amid, Mardin, Sincar, Berriyecik, Ruha, Siverek, Çermik, Ergani, Harput, Arapkir, Kiğı ve Çemişkezek'ten oluşuyordu. Kısa bir süre sonra Amid ve Mardin birleştirilmiş Berriyecik bir kaza olarak Mardin sancağına bağlanmış, Musul Deyirahbe, Anê, ve Hit sancakları da bağlanarak sayı on dörde çıkmıştı. Yurtluk ve ocaklık sistemiyle idare edilen Atak, Palu, Çapakçur, Sasun, Tercil, Kulp, Bitlis, Cizre, Genç, Cüngüş, Hısnıkeyfâ gibi birimler de beylerbeyliğe bağlıydı. Bağdat'ın fethinden sonra Âne, Hit ve Musul sancakları Bağdat Beylerbeyliğine bağlanırken, Bitlis XVI. yy'ın sonunda Van Beylerbeyliğine bağlanmıştır. Urfa ise bazen Rakka Beylerbeyliğine bazen de Diyarbakir Beylerbeyliğine bağlanmıştır (Göyünç 1994: 464-469). XIX yüzyıl içinde mülki yapılanması birkaç değişikliğe uğramıştır. Uzun süre eyalet olarak idare edilen Diyarbakir, 1283/1866'da vilayet şeklinde yapılandırılarak Bitlis'in büyük bölümü buraya bağlanmıştır. Bir süre sonra Bitlis ve ardından 1295/1878'de Mamuretü'l-aziz ayrı vilayetlere dönüştürülerek Diyarbakir'den ayrılmıştır (Çukurova ve Erantepli 2008: 355-362).

1-Vakıf Mütevellilerinin Sebep oldukları Problemler

Osmanlı Devleti XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bazı vakıfların idaresini merkezileştirmek yolunda adımlar atarak yönetimi bir elde toplamak için çalışmalar

yapılmıştır. Bu nedenle her vakıf hususi bir idareye sahip olmasına rağmen, onların kontrolü, prensip olarak devlete ait bir kamu göreviydi. Devlet merkezinden gelen idari ve adli emirler mülki amirler ile birlikte kadılar tarafından da dikkate alınmak zorundaydı. Kadı devletin idari, mali, siyasi ve kültürel bütün müessese ve teşkilatlarının başmüfettişi idi. Vakıf hem siyasi hem iktisadi ve kültürel yönleri sahip müesseselerden biri olduğundan doğrudan doğruya kadının gözetim ve denetimi altında bulunuyordu. Kadı, mütevellinin yönetimi üzerinde sürekli ve mutlak bir denetim icra ediyordu. Her an hesapların tetkikini isteme yetkisinin yanı sıra gelirlerinin amaçları doğrultusunda kullanılıp kullanılmadığını araştırabiliyordu (Yediyıldız 2003: 185-187).

Çünkü vakıfların gelirleri amacına uygun kullanılmadıkları durumlarda gelir-servet dağılımındaki dengesizliğin ortaya çıkaracağı problemler sadece sosyal boyutlarda kalmayarak tüm iktisadi yapıyı da etkiliyordu. Bu nedenle devlet vakıf akarlarının amaçları doğrultusunda kullanılması için büyük çaba harcamıştır. Dolayısıyla vakıf gelirlerinin cinsi, miktarı ve görevlilerin durumu konusunda çok ihtimam göstermiştir (Kozak 1994: 61).

Vakıf görevlilerinin ücretlerinin ödenmesinde meydana gelen aksaklıklarla ilgili yapılan başvurular titizlikle değerlendirilip gereğinin yapılması hususunda hem vali hem de kadıya hüküm gönderiliyordu. Hasan Şah (Balıklı) vakfında on akçe yevmiye ile Dua-gû vazifesini yürüten Seyid Ahmet'in müracaatı üzerine Diyarbekir valisine ve kadısına evahiri Zilkade 1155/ 17-26 Ocak 1743 tarihinde emir gönderilmiştir. Emirde, bu görevi yürütmesiyle ilgili beratı olmasına rağmen vakıf mütevellisi tarafından hukuki hiçbir gerekçe göstermeden bahanelere sığınarak ödemelerin aksatıldığı tespit edilmiştir. Emir gereğince anılan şahsın müstahak olduğu ve vakıfta biriken alacağının acilen ödenmesinin buyrulması, vakıflardaki işleyişin devlet tarafından sıkı kontrolüne örnek teşkil etmektedir (A. DVNS. AHK. DB. d: 42).

Mütevelliler tarafından vakıf görevlilerin alacaklarının ödenmediğine dair kayıtlarda mevcuttur. Emirde, Harput'taki Ahmet Peykeri Vakfı tarafından yevmiye beş akçe ile babası Şeyh Mehmet'ten kalma Harput Ağa Camisinin müezzinlik görevini yürüten Şeyh Ahmet'in beratına rağmen mütevellî tarafından eksik ödendiği, ödemelerde tembel davranıldığı bildirilmiştir. Berat-ı şerif gereğince yazılı olan ücretin eksiksiz ödenmesi ve bundan evvel yapılan eksik ödemelerin de tahsil edilerek hak sahibine teslim edilmesi buyrulmuştur (A. DVNS. AHK. DB. d: 70-71).

Yine vakıf mütevellilerince yapılan eksik ödemeler sonucu yapılan şikâyet üzerine evasıtı Rebiyülahir 1156 / 16-25 Nisan 1743 tarihinde Diyarbekir valisine ve Harput kadısına emir gönderilmiştir. Emirde, Harput Meydan Cami vaizliğini berat-ı şerif mucibince yürüten Ahmet halifenin ücreti vakıf mütevellisi tarafından hiçbir dayanağı olmadan eksik ödendiğine dair haber alınmıştır. Bunun üzerine Hazine-i Amire'de bulunan Anadolu Muhasebe defterleri tetkik edildiğinde bu görevin Ahmet Halife'nin üzerinde olduğu ve Miladi 19 Eylül 1135 tarihinden beri bu görevi yürüttüğüne dair berat-ı şerifin kaydına rastlanmıştır. Bu nedenle berat-ı şerife göre işlem yapılmasını ve ödenmeyen ücretlerinin tamamını ilgiye ödenmesi buyrulmuştur (A. DVNS. AHK. DB. d: 73).

Padişah, şahıslar arasındaki haksızlıkları ve otoritesini temsil edenlerin yetkilerini kötüye kullanarak yaptıkları usulsüzlükleri önlemek veya düzeltmek için şikâyet mekanizmasından yararlanırken mahallindeki şartları da dikkate alarak yerinde soruşturma yaparak bir karara varılırdı (İnalçık, 2005: 52). Vakıf görevlileriyle mütevelliler arasında

çıkan ücretlerinin ödenmesindeki sorunlar ilgili mercilere şikâyet edildiğinde derhal emirler gönderilerek durumun mahallinde çözüme kavuşturulması isteniyordu. Diyarbakir Kara Mustafa Vakfının mütevellisinin görevlilerin ücretlerini geciktirmesi nedeniyle evası Cemaziyülahır 1156 / 2-11 Ağustos 1743 tarihinde vali ve kadıya emir gönderilmiştir. Emirde, mezkûr vakfın yevmiye on beş akçe ile muhasebecilik görevini yapan Seyid Hüseyin ve yevmiye on akçe ile nazırlık görevini yapan Hasan'ın ödemeleri vakıf mütevellisi Seyid İsmail tarafından geciktirmekte olduğunu bildirerek hükmi hümayun istemişlerdir. Bu şahısların beratları doğrultusunda hak ettikleri alacaklarının kanun üzere geciktirilmeden ödemelerinin yapılması emri devletle vatandaş arasındaki iletişim kanallarının açık olduğu ve düzgün işlediği açısından önem taşımaktadır (A. DVNS. AHK. DB. d: 98).

Vakıflarda çeşitli görevler ifa eden görevlilerle vakıf mütevellilerinin ücret konusunda ortaya çıkan sorunlarla ilgili evası, Rebiyülahır 1157 / 3-12 Haziran 1744 tarihinde Diyarbakir valisine ve ilgili kadılara emir gönderilmiştir. Emirde, Sağman kasabasındaki Keyhüsrev Bey Cami imamına vakıftan yevmiye üç akçe verilmesine dair beratı şerif mevcut olduğu halde mütevelliler tarafından verilmemektedir. Cami İmamı Ali'ye beratı şerifte yazılı olduğu üzere hizmetine karşılık ödemelerinin eksiksiz yapılması ve herhangi bir gecikmeye mahal verilmemesi ve kanun üzere hareket edilmesi emredilmiştir (A. DVNS. AHK. DB. d: 134-135).

Vakfiye ile tespit edilmiş ilk görevler dışında, yakınlarla ve arkadaşlara geçim kaynağı temin etmek için vakıfta yeni görevler ihdas edilmesi veya birkaç görevi tek görevliye yaptırarak menfaat sağlandığı da oluyordu (Yediyıldız, 2003: 193). Mütevelliler tarafından beratların haksız yere yok sayılarak görevlilerin ücretlerinin ödenmemesi konusunda Diyarbakir Vilayetinde sık sık şikâyetler olduğu vuku bulmuştur. Bu tür şikâyetlerin titizlikle araştırılarak mağduriyetlerin yaşanmaması için ilgililere emirler gönderilmiştir. Mardin'de Sultan Hamza-i Kebir Vakfının duacılık görevini ifa eden Seyyid Hasan Halifenin ücretinin ödenmediğine dair evası Şaban 1158 / 8-17 Eylül 1745 tarihinde Diyarbakir valisine ve Mardin kadısına emir gönderilmiştir. Emirde, anılan vakfın duacılık görevini yürüten şahsın ücreti vakıf mütevellisi Seyyid Hüseyin “Senin beratın sonradan yazılmış ve geçersizdir. Bunun önceki sahibi Mustafa Mehmet beratından benim lehime feragat etmiştir.” diyerek yevmiye otuz akçe ile yaptığı hizmetin karşılığını alamadığını bildirilmiştir. Durumun merkezde ve mahallinde bulunana defterler doğrultusunda araştırılması sonucunda kayıt mevcutsa ve vakfın da müsaadesi varsa Reisü'l Küttab'ın kararı doğrultusunda hak sahibinin alacağının tahsil edilmesi yönünde buyruldu yazılmıştır. Bu da gösteriyor ki vatandaş maruz kaldığı haksızlıkları devletin en üst makamlarına kadar şikâyet edebiliyordu (A. DVNS. AHK. DB. d: 186-186).

Mütevelliler tarafından ücreti ödenmeyen bir başka görevlinin müracaatı üzerine evaili Zilhicce 1157 / 6-15 Ocak 1745 tarihinde Diyarbakir valisine ve mollasına emir gönderilmiştir. Emirde Büyük Cami Vakfının duacılık görevini yapan Mehmet'in beratı şerifi olmasına rağmen vakıf mütevellisi tarafından ücretinin ödenmediği bildirilmiştir. Adı geçen şahsın hak ettiği ücretinin vakit geçirmeden vakıftan ödenmesi için vakit geçirilmeden beratı şerif ve kanun üzere ödenmesi emredilmiştir.

Diyarbakir'de ki Hüseyin Paşa Vakfının marangozu Seyid Musa'nın birkaç yıldan beri mütevelliler tarafından ücretinin ödenmemesi üzerine evaili Safer 1158 / 6-15 Mart 1745

tarhinde emir gönderilmiştir. Gönderilen emirde, anılan vakfın marangozunun berat şerif mucibince yaptığı görevin ücreti mütevellî tarafından engeller çıkartılarak ödenmediği, vakıfta ödenmesi için izin olduğu halde ödemenin halen gerçekleşmediği bildirilmiştir. Biriken tüm parasının beratı ve kayıtlara uygun olarak geciktirilmeden tahsil edilmesi istenmiştir (A. DVNS. AHK. DB. d: 167-168).

Yukarıda zikredilen örnekler göz önüne alındığında vakıf yapılanmasının hem şahıs hem de toplum üzerindeki adaletin sağlanmasında ve kişilerin haklarının korunmasında önemli rol oynadığı görülmektedir.

2- Vakıf Mallarına Musallat Olan Şahıslar

Vakıflar, Osmanlı devletinin iktisadi, sosyal ve kültürel yapısında önemli yer tutar. Kırsal alanda geniş tarımsal araziler ve değirmenlerden, kentlerde dükkânlar, hanlar, hamamlar ve çeşitli işletmelerden elde edilen büyük miktardaki gelirleriyle büyük bir alım gücü oluşturarak ekonomik hayata büyük katkı sundukları için devlet vakıflarla ilgili kayıtları genellikle vakfiyeler, şer'iyeye sicilleri, ahkâm ve şikâyet defterleri, tahrir defterleri ve vakıf muhasebe defterlerinde kayıt altına alarak her türlü istismarın önlenmesine çalışmıştır (Orbay 2004: 289-305).

Bu kayıtlarda yöneticilerin yetki ve sorumlulukları açık şekilde belirtilerek her türlü kanunsuz müdahalenin önüne geçilmiştir. Geleneksel Osmanlı yönetim sisteminde belirli bir toprak parçasından alınacak vergiler, padişah tarafından bir beratla yetkili kılınan görevliye verilir. Bu yönetici aynı zamanda padişah adına askeri, idari, mali ve adli görevleri de yerine getiriyordu (Ortaylı 2007: 98). Yöneticiler bu yetkilerini kullandıklarında zaman zaman yetkileri dışına çıkarak vakıf mallarına da musallat oldukları oluyordu. Vakıf mülklerini işletenlerin muayyen vergilerini vakfa ödedikleri halde kanun dışı bazı şahısların da bu mülklere musallat oldukları da görülmüyordu. Siverek'teki Cami-i Kebir Vakfına ait binalara kirasını ödeyerek mülkiyet üzere tasarruf edenlere müdahalede bulunulması üzerine, evahiri Recep 1155/21-30 Eylül 1742 tarihinde Siverek kadısına emir gönderilmiştir. Anılan vakfın dükkânlarının civarında bulunan ve mülkleri olan harabe durumundaki dükkân hisseleri bulunan Ahmet ve üç ortağı, bunların yapım onarımını vâkıfa belli miktar kira vermek şartıyla kendi mülkleri üzerinde beş adet dükkân yapmalarına izin verilmiştir. Bu şahıslar on beş seneden beri vakfa ödemeleri gereken kiralarını ödemelerine rağmen, aynı kasabada Mehmet ve Bezzade Mustafa adlı şahıslar "Elimizde bunların bize ait borç senetleri vardır." diyerek kanuna aykırı şekilde vakıf mütevellisinin onayıyla yıllardan beri usulsüz bir şekilde işgal ettikleri bildirilmiştir. Bu durumun herhangi bir mazeret gösterilmeden kanun üzere görüşülerek hak kayıplarının önlenmesi hususunda emr-i şerif gönderilmiştir (A. DVNS. AHK. DB. d:23).

Osmanlı Devleti Müslim ve gayrimüslim vakfi ayrımı yapmaksızın vakıf mallarına yapılan her türlü kanunsuz müdahaleleri bertaraf etmeye çalışmıştır. Diyarbekir'de bulunan Hızırilyas Ermeni Kilisesi Vakfının da yararlandığı akarsuyun mecrasının değiştirilmesi ile ilgili olarak evahiri Recep 1156 / 10—19 Eylül 1743 tarihinde kadiya hüküm gönderilmiştir. Hükümde, vakfın Rum kapısı tarafında akan Şakku'l acur suyunun bazı kişiler tarafından mecrası değiştirildiğinden sulanan vakfın bahçe ve tarlalarının sulanmadığı kilisenin mütevellisi tarafından bildirilmiştir. Daha önceden bu konuda karar verildiği halde akarsu yatağının eski haline getirilmediği haberi alınmıştır. Devam eden

zorbalığın derhal ortadan kaldırılması emri şerif doğrultusundan hareket edilmesinin buyrulması devletin her türlü vakfa aynı hassasiyeti gösterdiği ortaya koymaktadır (A. DVNS. AHK. DB. d: 107).

Vakıflardaki görevlilerin uhdesinde bulunan görevlere dışarıdan kanun ve beratlarla mugayir müdahalede bulunan şahıslar da oluyordu. İbrahim Bey Tekkesi Vakfının marangozluk beratına sahip olan Musa adlı kişiye müdahalede bulunması üzerine Diyarbakir valisine ve mollasına evasıtı Safer 1156/ 6-15 Nisan 1643 tarihinde emir gönderilmiştir. Emirde, beratı şerifle uhdesinde bulunan marangozluğu yerine getiren Musa'ya Osman adındaki şahıs hiçbir haklı gerekçesi olmadan kanun dışı zor ve teaddide bulunarak bu göreve el koymaya çalıştığı bildirilmiştir. Zaman kaybetmeden bu haksızlığın ortadan kaldırılması ve kanun doğrultusunda işlem yapılması emredilmişti (A. DVNS. AHK. DB. d: 61-62).

Vakıf mallarına dışarıdan bazı kişilerin haksız müdahalesi ve vermiş oldukları zararların tespiti konusunda yerinde gerekli araştırmaların yapılması hususunda titiz davranılıyordu. Diyarbakir Valisine ve Kadısına gönderilen evahiri Rebiyülevvel 1156 / 15-24 Mayıs 1743 tarihli emirde, Veziriazam Şehit Mehmet Paşa'nın vakfından olan ve Diyarbakir'de bulunan Hasan Paşa Hanı'nın yakınına eski kiracılarından Âmâ Ahmet, kanun ve nizama aykırı şekilde bir saray yapılarak hana ve bahçesine, zarar verdiği vakıf mütevellisi İbrahim tarafından bildirilmiştir. Gerek Âmâ Ahmet'in hana verdiği zarar gerek oğullarının hanın bahçesindeki müdahalenin yerinde araştırılarak vakfın kayıplarının giderilmesi ve bu mevcut uygunsuzluğun giderilmesi buyruldu (A. DVNS. AHK. DB. d: 76-77).

Vakıf görevlilerin dışarıdaki şahıslar tarafından maruz kaldıkları haksızlıklarla ilgili de şikâyet oluyor ve bunlara karşı tedbirlerin alınması için hemen hükümler gönderilerek gerekli tedbirler alınıyordu. Bu konuda evasıtı Safer 1156/6-15 Nisan 1743 tarihinde emirde, Harput'un Cami-i Kebir Vakfından hafızlığı 30 Mart 1735 tarihli beratla Seyyid Mehmet'e yevmiye bir akçe ile verilmiştir. Bu bölgede Moroğlu Mustafa adında bir şahıs "bu görevi senin üzerinden alırım" diyerek birkaç yıldan beri en son beratı da elinde olduğu halde kanuna aykırı olarak sekiz kille buğday, dört kille arpa ve on iki kuruş aldığı bildirilmiştir. Hazine-i Amire'de bulunan Anadolu Muhasebesi defterlerinde bu görevin Seyyid Mehmet üzerinde olduğuna dair kayıt mevcuttur. Bu şahsın önceden kanuna aykırı olarak aynı ve nakdi olarak zapt ettiği toplam miktarın tahsil edilerek hak sahibine teslim edilmesi emir buyruldu. Bu dahi gösteriyor ki vakıflarla ilgili kayıtların merkezde titizlikle tutulduğu herhangi bir ihtilaf konusunda bu kayıtların esas alındığını gösteriyor (A. DVNS. AHK. DB. d: 68).

Vakıf gelirlerine el konulması sonucu evaili Zilhicce 1156 / 17-26 Ocak 1744 tarihinde Diyarbakir valisine ve ilgili kadılara emir gönderilmiştir. Emirde, Çemişkezek'in Turnik köyündeki Hacı İsmail'in vakfettiği bağ ve bahçenin geliri üç yıldan beri torunu olan mütevelliyesi Fatma'ya verilmediği bildirilmiştir. Bunları işleten Salih adlı kişi köy imamı ile birlikte hareket ederek üç yıllık mahsulün kirasını kendisine gönderilmeyerek mağdur edilmiştir. Fetva-i şerif mucibince vekil tayin edilen kişiden alacağın tahsil edilerek mütevelliyeye tesliminin kanun üzere yapılması buyrulmuştur (A. DVNS. AHK. DB. d: 117).

Voyvodalarında tahsilatta buldukları köylerdeki vakıflara ait toprak gelirlerine de el koydukları oluyordu. Bu tür uygulamalara devlet gerekli hassasiyeti göstererek ilgili hükümler gönderiyordu. Diyarbakir'in Çüngüş kazasındaki Baba Zaviyesi Vakfının topraklarına müdahalede bulunulması üzerine evasıtı Safer 1158 / 15-24 Mart 1745 tarihinde Diyarbakir valisine ve Çüngüş kadısına emir gönderilmiştir. Emirde, Defteri Hakanide vakfa ait toprakların hibe edildiği yazılı kayıtların mevcut olduğu, bu esas üzere vakıf adına tasarruf edile gelmiştir. Çüngüş Hassı voyvodası "Bu yerler bizim zabiti olduğumuz has olan köyün toprağıdır. Öşür vergisini biz alırız" diyerek vakfın gelirine el koymuştur. Vakıf hudutlarının kayıtlarda açık bir şekilde belirtildiği, hücceti şer'iyye verildiği halde vakıf gelirinin voyvoda tarafından el konulduğu bildirilmiştir. Voyvodanın kanun dışı el koyduğu vakıf gelirinin derhal vakfa devir edilmesi, işgal ve gaspın def edilmesi ve kanun üzere işlem yapılması buyruldu (A. DVNS. AHK. DB. d: 168-169).

Mütevellilerin vakfın dâhil olduğu mülklerdeki hisselerini başkalarına hukuk dışı yollarla verdikleri de oluyordu. Bu tür olayların önlenmesi için emirlerde gönderiliyordu. Diyarbakir'in Stikendi köyünde ¼ hisse ile ortak olunan Hasan Paşa Zaviyesi vakfının hissesi Mütevellilerden Abdullah ve Mustafa'nın bu hisseyi o civardaki zorba şahıslara vermesi üzerine Diyarbakir valisine ve mollasına evasıtı Safer 1156/6-15 Nisan 1743 tarihinde emir gönderilmiştir. Emirde, adı geçen köyde bulunan ve vakfa ait olan hissenin beratı şerifle sübut olduğu halde müteveli Abdullah ve Mustafa öteden beri bunu işleten ve kiralarını zamanında vakfa ödeyen köylülerden alarak çevredeki zorba kişilere vermişlerdir. Bu şahıslar kanunsuz elde ettikleri gibi birçok adam ve atlarıyla birlikte köye varıp bedava yem yiyecek aldığı, mahsulatına el koydukları, halka zulüm ettikleri bildirilmiştir. Bu gasp ve talanın önlenerek anılan hissenin kanun üzere hak sahiplerine tesliminin sağlanması hususunda hiçbir ihmale mahal bırakılmaksızın halledilmesi buyruldu (A. DVNS. AHK. DB. d: 63).

Hasların içinde bulunan vakıf hisselerinin tahsilatında ortaya çıkan sorular da oluyordu. Bu sorunlarla ilgili olarak evaili Rebiyülahir 1157 / 15-24 Mayıs 1744 tarihinde Diyarbakir valisine ve kadısına emir gönderilmiştir. Emirde, Satkendi köyünün ¼ hissesinin Balıklı Tekke olarak bilinen Hasan Paşa zaviyesi vakfına ait olduğu belirtilmekte ve köyün tamamının iltizam olarak alan mutasarrıf Seyyid Yasin, vakfın hissesini vermediği vakıf mütevellilerince bildirilmiştir. Eğer vakıf mütevellileri kendileri hisselerini işleteceklerse hisselerinin ayrılarak kendilerine bırakılması ayırmayacaklarsa başkalarına iltizama verilmeyip hisselerinin herhangi bir gasp ve işgale mahal bırakılmadan zamanında ödenmesinin kanun üzere yapılması buyruldu (A. DVNS. AHK. DB. d: 131-132).

Vakıf mallarının ordunun erzak ve iaşe darlığı çekilen savunma hatlarındaki askerlerin ihtiyacını karşılama da kullanıldığı da oluyordu. Bağdat Kalesi Muhafızı Turnacıbaşı Hacı Ahmet'e evaili Ramazan 1157 / 9-18 Ekim 1744 Tarihinde gönderilen emir gönderilmiştir. Emirde, Bağdat muhafazasındaki yeniçeriler erzak darlığı çekmekte olduğundan vakıf malındaki bin beş yüz kuruşu sekizinci sekbanların yöneticilerine teslimi için vakıf mütevellileri tarafından anılan miktarın tesliminde bir ihmal ve gecikmenin yaşanmadan gönderilen Hasan adlı şahsa açıklandığı şekilde teslim edilmesi hususunda ferman yazılmıştır (A. DVNS. AHK. DB. d: 147).

Diyarbakir'in Siverek sancağında Sağman nahiyesinin bir köyü ve üç mezrasının çeltik ve hububat gelirinden Hz Eyüp Mezarı vakfına tahsis edildiği halde gelirinin gönderilmemesiyle ilgili olarak evaili Recep 1160 / 19-27 Temmuz 1747 tarihinde Diyarbakir valisine ve Siverek kadısına emir gönderilmiştir. Emirde anılan yerlerdeki almış iki reyanın vakfin defterlerde kayıtlı olan çeşitli kalemlerdeki toplam on yedi bin yüz seksen dokuz Akçelik gelinine müdahalede buldukları bunun Defteri Hakani ve kanun üzere hareket edilerek vakıf gelirinin noksansız yerine ulaştırılması emir buyruldu (A. DVNS. AHK. DB. d: 292-293).

Vakıf mallarının işletme şekillerinden en önemlisi kiraya verilerek gelir elde edilme yoluna gidilmesidir. Mütevellinin yetkili olduğu bu usul zaman zaman suiistimal edilmiştir. Müteveli sadece kira bedelini alacak, kiracı ise kira akdi süresi içinde kiralananı yararlanacaktır. Kiracının kiralananı hayat boyu tasarruf hakkı olmak ve vefatından sonra evladına intikal etmek gibi tedavül sonucunu doğuran hükümler geçerli olmayacaktır. Kira sözleşmesindeki süre bitiminden sonra müteveli bu kiralananı bir başkasına verebilecektir. Eski kiracının da yeni kira akdi için öncelikli olma hakkı söz konusu değildir (Akgündüz, 1996: 388-389). Açık bir şekilde belirtilen bu duruma rağmen suiistimallerin olduğuna rastlanılmıştır. Vakıf mülklerini kira bedelleri altında kira ile ödemeler yapanlar hakkında yapılan şikâyetlerle ilgili olarak evahiri Rebiyülahir 1162 / 10-19 Nisan 1749 tarihinde Mardin kadısına eksik ödeme ile ilgili olarak hüküm gönderilmiştir. Emirde, Mardin'de Kasım paşa Vakfına ait hamamın kira bedeli bin altı yüz kuruş iken Abdullah adındaki kişi tarafından zorla düşük bedelle bin yüz kuruş kira ödendiği müteveli tarafından bildirilmiştir. Vakfa ait hamamın esas kirası üzerinden taliplisine kiralanan vakfin zarara uğratılmaması ve şimdiye kadar yapılan eksik ödemenin de ilgili şahıstan mahallinde kanun üzere tahsil edilmesi için emir buyrulması vakıf alacaklarıyla ilgili devletin hassasiyetini ortaya koyması açısından önemlidir (A. DVNS. AHK. DB. d: 406).

Vakıflarda bazı kişilerin vakıf şartlarına aykırı olarak vakıftan ücret almak için askeriyeden aldıkları beratlarla yeni görevler ihdas ederek vakıf hukukunu zedeledikleri de oluyordu. Siverek 'de bulunan Büyük Cami Vakfı mütevellisinin bu tür belgelerle ilgili yaptığı şikâyet üzerine evaili Zilkade 1162 / 14-23 Ekim 1749 tarihinde Diyarbakir valisine ve Siverek kadısına hüküm gönderilmiştir. Hükümde, anılan vakfin Mütevellisi Seyyid Yusuf'un bazı kimselerin vakıf beratları olmadığı halde "Vakfin köy ve mezralarının geliri bizimidir" diyerek çeşitli yollarla elde ettikleri beratlarla vakfı ı zarara uğrattıkları bildirmiştir. Bu konun vakıf mevzuatı ve kanun üzere mahallinde görüşülerek vakfin zararının önlenmesi istenilmiştir (A. DVNS. AHK. DB. d: 435).

Beratlar, devlet memurlarına görev tevcih vesikası olmakla beraber bu memurların vazifelerine ait kanun ve nizamlar da belirtilerek görevlerinin sınırları da tayin edilirdi (İnalçık,1996: 339). Görevlerindeki yetki sınırlarını aşarak vakıf mallarına müdahalede bulunan devlet görevlilerine rastlandığı da oluyordu. Devlet görevlileri tarafından vakıf mülklerine el konulmasıyla ilgili evaili Şevval 1163 / 4-13 Eylül 1750 tarihinde Mardin naibine ve voyvodasına Hacı Şahkulu Vakfı mütevellisi şikâyeti üzerine hüküm gönderilmiştir. Hükümde, anılan vakfa ait Mahiye mahallinde bulunan vakıf değirmeni voyvoda İbrahim Ağa tarafından kanuna aykırı şekilde el konulmuştur. Bu durum ölümünden sonra da oğulları "Babamız satın almış, biz elimizde bulduk malımızdır"

diyerek işgallerinin sürdüğü bildirilmiştir. Bu konun mahallinde kanun ve vakıf senedine göre araştırılarak sonuçlandırılması buyruldu (A. DVNS. AHK. DB. d: 496).

Vakıflara askeri belgeyle atanan görevlilerin vakfa aşırı masraf yükleyerek zarara sebebiyet verdiği de oluyordu. Bu konularda sık sık ilgililere hüküm gönderiliyordu. Benzer bir durumla ilgili olarak Diyarbekir naibine evasıtı safer 1165 / 30 Aralık 1751 tarihinde gönderilen hükümde, Hacı Mustafa Vakfın geliri mevcut görevlilerine yetmez iken yevmiye on akçe ile kitabet, yevmiye on akçe ile nezaret görevleri askeri tarafından düzenlenen beratlarla görevliler atanmıştır. Bu durum ise vakfa yüklü masraflar çıkararak vakfı zor durumda bıraktığı vakıf mütevellisi tarafından bildirilmiştir. Anadolu muhasebe defteri ve mahallindeki vakıf defterlerinin incelenmesi sonucu vakıftan kimin hangi görev ve ne ücretle çalışacağı mevcut olduğundan askeri tarafından verilen beratların geçersiz kılınarak vakfın zarara uğratılmaması ve yöneticilerinin rencide edilmemesi yönündeki Reisülküttabın kararına uyulması buyrularak vakıflara dışarıdan kimsenin dâhil edilmemesi hususunda azami dikkat gösteriliyordu (A. DVNS. AHK. DB. d: 567-568).

Sonuç

Tarih boyunca her toplumda var olan sosyal yardımlaşma ve dayanışma fikri, Osmanlı Devleti'nde de devletin temelini oluşturan en güçlü unsurlardan birisi olmuştur. İnanç, özveri ve imkân ölçüsünde yoksula ve muhtaca yardım elini uzatmak, ahlaki ve dini duyguların muhafaza edilmesi amacıyla kamu yararı gözetilerek kurulan vakıf müessesesi toplumda sosyal adaletin tesisine büyük katkı sunmuştur.

Bu çalışmada, vakıflarla ilgili yapılan şikâyetler, devlet ve vakıf görevlilerinin suiistimalleri, bazı şahısların vakıf mallarına yönelik gaspı ve vakıflar arası ihtilaftan kaynaklı şikâyetlerden oluşmaktadır. Yapılan şikâyetler titizlikle araştırılarak vakıf mallarının korunmaya çalışıldığı, vakıfla ilgili suiistimallerin önlenmesinde vakıf defterleri ve şahitlerin ifadelerinin esas alındığı, vakfın gasp edilen ayni ve nakdi kayıplarının tazmin edildiği ve ilgili kişiler hakkında da yasal işlem yapıldığı görülmektedir. Vakıfların hayatiyetinin sürdürülmesi için azami dikkat edildiği tespit edilmiştir. Bu da vakıf mallarının dokunulmazlığı ilkesine hassasiyetle sahip çıkıldığını ortaya koyduğu gibi devletin bütün vakıflar üzerinde devamlı bir kontrolünün olduğu gerçeği arşiv belgeleriyle de ispatlanmaya çalışılmıştır. En uzak mezradaki vakıf mallarına yapılan kanunsuz bir müdahalenin anında devletin üst makamlarınca gerekli yönlendirme ve emirlerle önlenmeye çalışıldığı görülmüştür.

Kaynaklar**Yayımlanmış Arşiv Kaynakları**

Divan-ı Hümayun sicilleri Diyarbakir Ahkâm Defterleri -1- numaralı defter: (H. 1155-1167 / M. 1742-1754), ed. Ahmet Zeki İzgöer (Diyarbakir: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2016)

Araştırma Eserleri

- Akgündüz, Ahmet. (1989), *Eski Anayasa Hukukumuz ve İslam Anayasası*, Timaş yayınları, İstanbul.
- Akgündüz, Ahmet. (1996), *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
- Barkan, Ö. Lütfü. (1942), “ Bir Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar, *Vakıflar Dergisi* 2, s. 279-386.
- Bozkuş, Ahsen Arıöz. (2011), *Genel Esaslarıyla Türk Hukukunda Vakıf Müessesesi ve Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları*, Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara.
- Çukurova Bülent ve Erantepli Bülent. (2008), “*XIX. Yüzyılda Diyarbakir'in Sosyal ve İdari Yapısı*” (ed. Yediyıldız Bahaeddin, Tomenendal, Kerstin, Osmanlıdan Cumhuriyete Diyarbakir, Pozitif Matbaacılık, Ankara) s.355-362
- Göyünç, Nejat. (1994), “*Diyarbakir*”, DİA. C.9, İstanbul, s. 464-469.
- İnalcık, Halil. (1996), *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- İnalcık, Halil. (2005), *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- İnalcık, Halil. (2013), *Söyleyişiler ve Konuşmalar*, Haz. Birsen Çınar. (1). Profil Yayınları; İstanbul.
- Kazıcı, Ziya. (2003), *Osmanlı vakıf Medeniyeti*, Bilge Yayınları, İstanbul.
- Kozak, İ. Erol. (1994), *Bir Siyaset Müessesesi Olarak Vakıf*, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Adapazarı.
- Orbay, Kayhan. (2004), “*Vakıf Muhasebe Defterlerinde Aynı Toplanan Tarımsal Gelirler ve Aynı giderlerin Fiyatlandırılması ve Tarihsel Fiyatlar Endeksenmesi Konusunda*” *Osmanlı Araştırmaları XXIV*, İstanbul, s. 289-305
- Ortaylı, İlber. (2007), *Osmanlı Barışı*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Ortaylı, İlber. (2001), “*Kadı*” DİA. C 24, İstanbul, s. 65-73.
- Yediyıldız, Bahaeddin. (2003), *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Yediyıldız, Bahaeddin. (2012), “*Vakıf*” DİA. C. 42, İstanbul, s. 479-486.

